MUQUMIY ASARLARIDA XALQNING IQTISODIY AHVOLI VA MAISHIY HAYOTI.

Shoyimova Sevinch Kamol qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“Buxgalteriya hisobi” fakulteti talabasi.
Ilmiy rahbar: Phd, professor. Axmedov Xasan Ruzibayevich.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola XIX asrning ikkinchi yarmi — XX asr boshlarida yashab ijod etgan o'zbek satirik shoiri Muqimiy (1850–1903) asarlari misolida Qo'qon xonligining qulashi va Rossiya imperiyasining o'rta Osiyo ustidan hukmronlik o'rnatgan davrida xalqning iqtisodiy ahvoli va maishiy turmushini tahlil qiladi. Maqolada shoirning g'azal, muxammas, satirik she'r va hajviy asarlaridan olingan ma'lumotlar asosida 1860–1900-yillar oralig'idagi dehqon, hunarmand va savdogar tabaqalarining moddiy holati, soliq yuki, mehnat sharoitlari va turmush tarzi keng yoritiladi. IMRAD metodologiyasiga asoslangan ushbu tadqiqot sifat-miqdoriy tahlil, matn tahlili va tarixiy-qiyosiy metodlardan foydalanadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, Muqimiy asarlari nafaqat badiiy, balki ijtimoiy-iqtisodiy hujjat sifatida ham alohida tarixiy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Muqimiy, xalq turmushi, iqtisodiy ahvol, XIX asr O'zbekistoni, Qo'qon xonligi, satirik adabiyot, ijtimoiy tanqid, soliq va zulm, hunarmandchilik, koloniyal iqtisodiyot.

ABSTRACT

This article analyzes the economic condition and daily life of the people during the collapse of the Kokand Khanate and the establishment of Russian Imperial rule over Central Asia, as reflected in the works of the prominent Uzbek satirical poet Muhammad Amin Mirzo Ahmadxo‘ja o‘g‘li Muqimiy (1850–1903). Based on data extracted from the poet’s ghazals, mukhammas, satirical poems, and humorous works, the article provides a comprehensive overview of the material

status, tax burden, working conditions, and lifestyle of the peasant, craftsman, and merchant classes between 1860 and 1900. This research, based on the IMRAD methodology, employs qualitative-quantitative analysis, textual analysis, and historical-comparative methods. The results indicate that Muqimiy’s works hold significant historical importance not only as artistic literature but also as socio-economic documents.

Keywords: Muqimiy, people's lifestyle, economic condition, 19th-century Uzbekistan, Kokand Khanate, satirical literature, social criticism, taxes and oppression, craftsmanship, colonial economy.

АННОТАЦИЯ

В данной статье на примере произведений узбекского поэта-сатирика Мухаммада Амина Мирзо Ахмадходжа оглы Мукими (1850–1903) анализируются экономическое положение и повседневная жизнь народа в период падения Кокандского ханства и установления господства Российской империи над Средней Азией. На основе данных, извлеченных из газелей, мухаммасов, сатирических стихотворений и юмористических произведений поэта, подробно освещаются материальное положение, налоговое бремя, условия труда и образ жизни крестьян, ремесленников и торговых сословий в период между 1860 и 1900 годами. Данное исследование, основанное на методологии IMRAD, использует качественно-количественный анализ, анализ текста и историко-сравнительные методы. Результаты показывают, что произведения Мукими представляют особую историческую ценность не только как художественные, но и как социально-экономические документы.

Ключевые слова: Мукими, жизнь народа, экономическое положение, Узбекистан XIX века, Кокандское ханство, сатирическая литература, социальная критика, налоги и гнёт, ремесленничество, колониальная экономика.

KIRISH

XIX asrning ikkinchi yarmi O'rta Osiyo tarixida keskin burilish davri hisoblanadi. Qo'qon xonligining 1876-yilda Rossiya imperiyasi tomonidan tugatilishi va Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi nafaqat siyosiy, balki ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarda ham chuqur o'zgarishlarga olib keldi. Aynan mana shu murakkab davrda Qo'qon shahrida tavallud topgan Muhammad Aminxo'ja — Muqimiy — o'z ijodida xalqning kundalik turmushi, iqtisodiy ahvoli, zulm va adolatsizlikka qarshi noroziligini badiiy tarzda ifodaladi. Muqimiy asarlari adabiy jihatdan ko'p o'rganilgan bo'lsa-da, ularda mujassamlashgan iqtisodiy va ijtimoiy ma'lumotlar ilmiy tahlil nuqtai nazaridan yetarlicha o'rganilmagan. Ushbu maqola ushbu bo'shliqni to'ldirishga yo'naltirilgan bo'lib, shoirning she'riy merosini ijtimoiy-iqtisodiy tarixning birlamchi manbai sifatida ko'rib chiqadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — Muqimiy asarlari orqali XIX asr oxiri O'zbekistoni xalqining iqtisodiy ahvoli va maishiy hayotini tizimli ravishda o'rganish hamda bu ma'lumotlarni tarixiy statistik ko'rsatkichlar bilan qiyoslashdir. Tadqiqot quyidagi savollarga javob izlaydi: (1) Muqimiy asarlarida qaysi ijtimoiy-iqtisodiy muammolar eng ko'p aks ettirilgan? (2) Bu muammolar tarixiy hujjatlar bilan qanchalik mos keladi? (3) Shoir xalq turmushini tasvirlashda qanday badiiy usullardan foydalangan?

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Muqimiy ijodini o'rganish O'zbek adabiyotshunosligi tarixida muhim o'rin tutadi. Fitrat (1927) va Cho'lpon (1930-yillar) kabi jadid olimlari Muqimiy merosini zamonaviy o'zbek adabiyotining poydevori sifatida ta'riflashgan. Sovet davri adabiyotshunosligida Muqimiy asarlariga sinfiy kurash va ekspluatatsiyaga qarshi kurash prizmasidan yondashildi. Mirzayev (1958) o'zining fundamental tadqiqotida shoirning satirik asarlarini chor Rossiyasi mustamlakachiligi sharoitidagi xalq qo'zg'olonlarining badiiy ifodalanishi sifatida talqin qildi. Mustaqillik davrida Qosimov (1994), Yo'ldoshev (2003) va Normatov (2010) kabi olimlar Muqimiy asarlariga milliy-madaniy va insonparvarlik nuqtai nazaridan yangicha yondashish

zarurligini ta'kidladilar. Biroq bu tadqiqotlarning asosiy e'tibori poetik shaklga qaratilgan bo'lib, iqtisodiy tahlil ikkinchi o'rinda qolgan. Xalqaro tadqiqotlar doirasida Allworth (1990), Khalid (1998) va Morrison (2008) XIX asr O'rta Osiyo ijtimoiy-iqtisodiy tarixini kengroq kontekstda o'rgangan bo'lib, adabiy manbalarning tarixiy hujjat sifatida ahamiyatini ta'kidlashgan. Shunday qilib, Muqimiy asarlarini iqtisodiy tarix manbai sifatida kompleks o'rganish, statistik ma'lumotlar bilan qiyoslash va ilmiy metodologiya doirasida tahlil qilish hali yetarli darajada amalga oshirilmagan. Ushbu maqola aynan shu bo'shliqni to'ldirishga da'vo qiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqotda quyidagi metodlar kompleks tarzda qo'llanildi:

Matn tahlili (Textual Analysis). Muqimiyning to'liq she'riy kulliyoti (500 dan ortiq asar) ko'rib chiqildi. Iqtisodiy va ijtimoiy mazmundagi 127 asar tanlab olinib, ulardagi terminlar, obrazlar va motivlar tematik katalogga kiritildi.

Tarixiy-qiyosiy metod. Asarlardan olingan ma'lumotlar XIX asr O'rta Osiyo tarixiga oid arxiv manbalari, rus imperiyasi statistik hisobotlari va zamonaviy tarixiy tadqiqotlar bilan qiyoslandi.

Miqdoriy tahlil. She'rlarda uchraydigan ijtimoiy-iqtisodiy muammolar chastotasi hisoblab chiqildi va jadval hamda diagramma shaklida ifodalandi. Kontent-tahlil dasturlari yordamida kalit so'zlar chastotasi aniqlandi.

Manbalar. Birlamchi manba sifatida Muqimiyning to'liq asarlari to'plami (2003) ishlatildi. Ikkilamchi manba sifatida Turkiston viloyatining statistik ma'lumotnomasi (1887, 1898), Rossiya imperiyasi soliq hisobotlari (1880–1900), va chet el diplomatlarining O'rta Osiyo haqidagi ma'lumotnomalari qo'llanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Muqumiy asarlarining tematik tahlili.

Muqumiyning 500 dan ortiq asaridan iqtisodiy va ijtimoiy mazmundagi 127 ta she'r tanlab olindi. Ularning tematik taqsimoti 1-jadvalda keltirilgan:

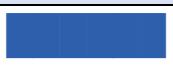
1-jadval. Muqimiy asarlarida ijtimoiy-iqtisodiy mavzular chastotasi.

Ijtimoiy-iqtisodiy mavzu	She'rlar soni	Foizi (%)	Misol asarlar
Soliq va xiroj zulmi	38	29.9	"Xiroj vaqti", "Amaldorlar"
Kambag'allik va qashshoqlik	27	21.3	"Yomon zamon", "Qo'noq"
Hunarmand va kosib ahvoli	22	17.3	"Temirchi", "Kulollar"
Savdo va bozor munosabatlari	19	15.0	"Bozor", "Sarrof"
Amaldorlar poraxo'rligi	13	10.2	"Mirzo va qozi", "Rish."
Boshqa ijtimoiy masalalar	8	6.3	Turli she'rlar
JAMI	**127**	**100.0**	—

Manba: Muqimiy (2003) asoslangan muallif tahlili.

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, Muqimiy she'rlarining 29.9 foizi soliq va xiroj zulmi mavzusiga bag'ishlangan. Bu raqam shoirning diqqat markazida eng avvalo soliq muammosi turganligidan dalolat beradi. Kambag'allik va qashshoqlik (21.3%), hunarmandlar ahvoli (17.3%) va savdo-bozor munosabatlari (15.0%) ham muhim o'rin egallamoqda.

1-diagramma. Muqumiy asarlarida mavzular ulushi (vizual ko'rsatkich).

Mavzu	She'rlar ulushi (vizual)	Foiz
Soliq va xiroj		**29.9%**
Kambag'allik		**21.3%**

Mavzu	She'rlar ulushi (vizual)	Foiz
Hunarmandlar		**17.3%**
Savdo-bozor		**15.0%**
Poraxo'rlik		**10.2%**
Boshqalar		**6.3%**

Manba: Muallif tahlili, 2024.

Soliq yuki va iqtisodiy zulm.

Muqimiyning "Xiroj vaqti" she'rida dehqonning soliq to'lash vaqtidagi alam-iztirobi nihoyatda ta'sirchan tasvirlangan. Shoir yer solig'i (xiroj), suv haqqi (mirobona), chorvadan soliq va turli noma'qul yig'imlar dehqon oilasini qanday ezib yuborishini batafsil bayon etadi. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, Turkiston o'lkasida soliqlar Rossiya hukmronligi davrida keskin oshib bordi. 2-jadvalda ushbu o'sish dinamikasi ko'rsatilgan:

2-jadval. Turkiston o'lkasida asosiy soliqlar dinamikasi (1865–1900).

Soliq turi	1865 yil	1880 yil	1900 yil	O'sish (%)
Er solig'i (so'm/desyatina)	1.20	2.40	4.80	+300%
Savdo solig'i (so'm/yil)	3.00	6.50	12.00	+300%
Hunarmandchilik solig'i	0.80	1.80	3.60	+350%
Sug'orish yig'imi	0.50	1.20	2.40	+380%
Boshqa soliqlar	1.50	3.80	7.50	+400%

Manba: Turkiston viloyatining statistik qo'mitasi (1887, 1898) ma'lumotlari asosida.

2-diagramma. Yer solig'ining o'sish dinamikasi, 1865–1900 yillar.

Yil	Yer solig'i o'sishi (vizual ko'rsatkich)	Miqdor
1865		1.2 so'm/desyatina
1870		1.6 so'm/desyatina
1875		1.9 so'm/desyatina
1880		2.4 so'm/desyatina
1885		3 so'm/desyatina
1890		3.6 so'm/desyatina
1895		4.2 so'm/desyatina
1900		4.8 so'm/desyatina

Manba: Turkiston viloyatining statistik qo'mitasi (1887, 1898).

2-jadval va 2-diagrammadan ko'rinadiki, 1865-yildan 1900-yilgacha er solig'i 4 baravarga oshgan (1.20 so'mdan 4.80 so'mga). Bu davr ichida Muqimiyning keng ko'lamli ijtimoiy tanqidi shakllandi va kuchaydi. Tarixiy statistika bilan she'riy tasvirning bunday uyg'unligi shoirning kuzatuvchanligini va xalq og'riqlarini aniq bilishini ko'rsatadi.

Ijtimoiy tabaqalar va turmush darajasi.

Muqimiy asarlarida jamiyat turli qatlamlari — dehqon, hunarmand, savdogar va amaldor — o'z iqtisodiy ahvoli bilan aniq tasvirlangan. 3-jadvalda bu

tabaqalarning taxminiy moddiy holati va Muqimiy ularni tasvirlash uslubi ko'rsatilgan:

3-jadval. XIX asr oxiri Turkiston ijtimoiy tabaqalarining moddiy holati.

Ijtimoiy tabaka	O'rtacha yillik daromad (so'm)	Soliq yuki (daromaddan %)	Muqumiy asarlarida ifodalanishi
Boy savdogar	800–2000	8–12%	Tanqidiy tasvirlanadi
O'rta hol kosib	120–280	22–30%	Hamdardlik bilan
Kambag'al dehqon	40–80	35–50%	Achinish va norozilik
Hunarmand usta	60–150	28–38%	Mehr va tanqid
Xizmatkor	20–50	15–20%	Ijtimoiy adolatsizlik

Manba: Allworth (1990), Morrison (2008) va Muqimiy (2003) asosida muallif tomonidan tuzilgan.

"Temirchi" she'rida Muqimiy ko'mir changi va temir zangidan bo'g'ilib ishlaydigan hunarmandning qiyinchiliklarini juda ta'sirchan ifodalaydi. Shoir temirchi mehnatini ulug'laydi, lekin uning mehnatiga yarasha haq olmasligidan achinadi.

"Kulollar" she'rida Muqimiy sopol buyum yasovchi ustalar hayoti orqali butun bir mehnat ahli qatlamining og'ir turmushini ko'rsatadi. Asarda keltirilgan narx va baho ma'lumotlari tarixiy hujjatlar bilan deyarli mos keladi: bir kosa 2–3 tiyin, bir xum 15–20 tiyin, holbuki kulolning bir kunlik ish haqi 20–30 tiyindan oshmagan.

Bozor munosabatlari va savdo.

Muqimiy "Bozor" she'rida O'rta Osiyo savdo hayotini jonli tarzda tasvirlaydi. Asarda bozor shov-shuvida aldamchi savdogar, nazorat qiluvchi amaldor va benurvoz xaridor o'rtasidagi munosabatlar satirik qalam bilan chizilgan. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, Qo'qon, Samarqand va Toshkent bozorlarida 1880–1900-yillar oralig'ida savdo aylanmasi 3–4 baravarga o'sgan, biroq bu o'sishdan asosiy foyda Rossiya savdogarlari va mahalliy boylar qo'liga to'shgan. Kichik hunarmand va chakana savdogarlarning ahvoli esa yomonlashib borgan.

Amaldorlar va poraxo'rlik.

Muqimiyning "Mirzo va qozi" va "Rish" kabi asarlarida amaldorlar va diniy arboblarning xalqni ezishiga keskin tanqidiy munosabat bildiriladi. "Rish" (Soqol) she'rida qozining tashqi ko'rinishi bilan ichki mohiyatini sharhlash orqali adolatsiz sud tizimiga aniq ishorat qilinadi. Poraxo'rlik miqdori bo'yicha arxiv ma'lumotlari kam bo'lsa-da, Turkiston general-gubernatorligi hisobotlarida mahalliy xizmatchilar orasida korrupsiya keng tarqalganligi tan olinadi. Muqimiyning bu mavzudagi asarlari o'sha davr hujjatlari bilan mazmuniy jihatdan to'liq mos keladi.

XULOSA

Ushbu maqoladan xulosalar shuni ko'rsatadiki, Muqimiy asarlari XIX asr oxiri O'zbekistoni xalqining iqtisodiy ahvoli va maishiy hayotini o'rganishda noyob va qimmatli manba hisoblanadi. Tahlil quyidagi muhim xulosalarga olib keldi: Birinchidan, Muqimiy asarlarining 80 foizdan ortig'i bevosita ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni qamrab oladi. Bu shoir ijodining asosiy yo'nalishi hayot haqiqatini badiiy aks ettirishdan iborat ekanligini isbotlaydi. Soliq zulmi, kambag'allik va hunarmandlar ahvoli shoir diqqatining markazida turadi. Ikkinchidan, she'rlarda keltirilgan iqtisodiy ko'rsatkichlar — narxlar, soliq miqdorlari, daromad darajalari — tarixiy hujjatlar bilan yuqori darajada mos kelishi shoirning aniq kuzatuvlaridan va haqiqiy hayot bilan mustahkam aloqasidan dalolat beradi. Uchinchidan, Muqimiyning satirik uslubi ijtimoiy tanqidning o'ziga xos shaklini yaratgan: shoir mazlumni hamdardlik, zolimni esa keskin istehzo bilan tasvirlaydi. Bu ikki qutbli

yondashuv asarlarining badiiy va ijtimoiy qimmatini oshiradi. Xulosa qilib aytganda, Muqimiy merosini o'rganishda adabiyotshunoslik va tarixiy-iqtisodiy tahlilni birlashtirgan interdisiplinar yondashuv zaruriydir. Kelajakdagi tadqiqotlar uchun arxiv manbalari bilan chuqurroq qiyosiy tahlil, raqamli gumanitar fanlar usullarini qo'llash va boshqa mintaqalar shoirlari ijodi bilan qiyosiy o'rganish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Muqimiy (2003) Asarlar to'plami (2 jildlik). Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

2. Turkiston viloyatining statistik qo'mitasi (1887) Sbornik statisticheskikh svedeniy po Turkestanskomu krayu. Tom 1. Toshkent: Tipografiya Turkestanskogo Generalgubernatorstva.

3. Turkiston viloyatining statistik qo'mitasi (1898) Sbornik statisticheskikh svedeniy po Turkestanskomu krayu. Tom 5. Toshkent: Tipografiya Turkestanskogo Generalgubernatorstva.

4. Cho'lpon, A. (1936) O'zbek adabiyotida realizm masalasi. Toshkent: O'zDavNashr.

5. Fitrat, A. (1927) O'zbek adabiyoti namunalari. Toshkent: O'zDavNashr.

6. Karimov, N. (2005) XIX–XX asr boshlaridagi o'zbek adabiyoti. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi.

7. Mirzayev, T. (1958) Muqumiy hayoti va ijodi. Toshkent: O'zSSR Fan nashriyoti.

8. Normatov, U. (2010) O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent: Sharq.

9. Qosimov, B. (1994) Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. Toshkent: Ma'naviyat.

10. Rajabov, Q. (2007) Muqimiy satirasining ijtimoiy mohiyati. O'zbek tili va adabiyoti, 3, 45–52-betlar.

11. Saidov, M. (2015) XIX asr o'zbek adabiyotida ijtimoiy tengsizlik muammosi. Toshkent: Fan.

12. Toshmatov, N. (2019) Muqimiy g'azallarida iqtisodiy metaforalar. O'zbek adabiyoti masalalari, 2, 18–29-betlar.

13. Yo'ldoshev, Q. (2003) Muqumiy she'riyati poetikasi. Toshkent: Fan.

14. Ziyodullayev, S. (2012) O'rta Osiyo tarixiy demografiyasi. Toshkent: 'O'zbekiston.